

О. Козак

АНТРОПОЛОГІЧНІ Й ПАЛЕОПАТОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ЕКСПЕРТИЗИ ПОХОВАНЬ З РОЗВІДОК І РОЗКОПОК 2015 – 2019 рр.

1. Антропологічна експертиза кісток з розвідок та експертних робіт Інституту Археології у 2017 – 2018 рр.

1.1. Пізньоскіфська археологічна експедиція 2015 р.

У 2015 р. ПАЕ на території пізньоскіфського городища біля с. Львово Херсонської обл. під керівництвом О. В. Симоненка дослідила поховання дитини в посудині у приміщенні 1. Збереглися лише фрагменти черепа. За розмірами кісток черепа встановлено, що вік дитини складає 36 – 38 (40) тижнів гестаційного періоду. Очевидно, що дитина загинула в процесі або одразу після пологів. На внутрішній поверхні кісток черепа присутні куцоподібні вдавлення судин і потовщення, які можуть свідчити про початок осифікації гематоми, припустимо, внаслідок травми під час переміщення родовими шляхами. Можливо, ця травма й стала причиною смерті дитини за один або кілька тижнів після народження.

1.2 Луганська археологічна експедиція. 2017 р. в ході експертизи біля сс. Сватово, Білогорівка та Перебійне Луганської обл. Луганська експедиція ІА НАН України під керівництвом С. Теліженка виявила два середньовічних та одне ранньосередньовічне поховання.

Сватово (середньовіччя). Більша частина кісток представлена фрагментами темного кольору. Скелет масивний. За більшістю ознак належить чоловіку. Вік за ознаками на кістках посткраніального скелету та стертістю зубів становить 25 – 35 років. М'язовий рельєф на збережених ділянках кісток та на стегновій і гомілковій кістках виражений сильно (до 3 балів за 3-бальною системою). Максимально розвиненим він виявився на проксимальному стегні та задній поверхні гомілки.

Білогорівка, опора 71 (середньовіччя). Кістки гарної збереженості були вкриті білою речовиною типу вапна. Вік визначений за морфологією черепа й таза – жіночий. Стан оклюзивної поверхні зубів та ступінь закриття черепних швів в комплексі відповідають віку між 35 та 45 роками. Стан кісткової поверхні відповідає перебуванню скелета у ґрунтах, насичених вапном, або ж тіло могло бути пересипаним вапном з метою обеззаражування під час епідемії.

Перебійне 1 (раннє середньовіччя). Повністю збережений скелет належить чоловіку 50 – 60 років. Морфологія черепа свідчить про значну монголоїдну домішку в антропологічному типі індивіда. Зріст невисокий, кістки кремезні. На скелеті відзначені значний специфічний розвиток м'язового рельєфу, численні загоєні травми грудної клітки, широкий спектр захворювань зубної системи.

У культурному шарі навколо поховання знайдені також фрагменти кісток дорослої людини 40 – 60 років та дитини 3 – 4 років, які не мають жодної прив'язки.

2. Дослідження поховань скіфського та пізньоскіфського часу.

2.1. Карава́н, Харківська обл., Карава́нська курганна група, курган 3, розкопки В. Окаценка 2018 р.

Для попереднього антропологічного дослідження було передано рештки двох поховань кургану. Кістки знаходились у вкрай незадовільному стані. Обидва поховання майже повністю зруйновані, очевидно, оранкою та впливом ґрунтів. Основне поховання представлено дрібними фрагментами черепа, крила лопатки та правої стегнової кістки належало вірогідніше жінці дуже молодого віку (16) 18 – 20 років. Поховання 2 представлене фрагментами черепа та поскраніального скелета дуже грацильного індивіда, скоріш за все, чоловіка, не молодшого за 20 і не старшого за 30 років. Загальна грацильність скелета протирічить значному розвитку соскоподібного виростка та скелета обличчя та може бути пояснена певним гормональним дисбалансом.

2.2. Курганний могильник Більського некрополя, розкопки Д. Гречка 2018 р.

Для антропологічної експертизи було надано кістки з 5 курганів скіфського часу (V – IV ст. до н. е.). Матеріал знаходився у вкрай поганому стані збереженості. Усі поховання знайдені в грабіжницьких ходах та у засипі, жодне поховання не було знайдене *in situ*.

У **кургані 13** присутні дрібні фрагменти кісток стопи, фрагменти діафізів довгих кісток і хребців дорослої людини. Стать, як і точний вік визначити не вдалося (пох. 1). Крім того, серед знахідок виявлена піраміда (кам'яниста частина) скроневої кістки дитини (пох. 2).

Курган 15. У грабіжницьких ходах та у заповненні могильної ями виявлено фрагменти кісток посткраніального скелету двох індивідів. Скелет чоловіка 40–50 (55) років відрізняється значною масивністю. Грацильні кістки з добре розвиненим рельєфом, особливо в області передпліччя та стоп належить молодій жінці (20–35 р).

У **кургані 17** виявлено останки двох індивідів — дитини 1,5–3 років зі слідами захворювання кровоносної системи та дорослої людини.

У поховальній камері **кургану 25** разом з кістками тварин у засипці знайдена дуже масивна, але значно еродована посмертно, ліва скронева кістка, що без сумніву належить дорослому чоловіку. Грацильні кістки іншої людини, можливо жінки або дуже тендітного чоловіка віком не старше 18 (20) р. мають досить погану збереженість та покриті плямами рожевого кольору.

У **кургані 26** виявлені рештки двох індивідів. Чоловік 40–50 років мав масивні кістки, добре розвинений м'язовий рельєф та сліди дегенеративних або травматичних змін особливо на кістках плеча та в області колінного суглоба. Зріст чоловіка складав за формулами К. Пірсона 158 см. Фрагменти грацильного черепа та еродованих кісток посткраніального скелета належали, вочевидь жінці 25–35 років. На збережених зубах виявлено карієс, помірну стертість та на фрагменті щелепи — отвір прискоренового абсцесу.

Підсумовуючи, у досліджених 5 курганів виявлено 10 поховань, 2 з яких належать дітям, у 2 випадках — жінкам, у 3 — чоловікам. У решті випадків статі визначити не вдалося. Судячи з отриманого матеріалу, всі поховання парні. У двох похованнях заходились дорослий з дитиною, у двох або трьох — чоловік та жінка. Зріст чоловіка з к. 26 досить низький для скіфського населення, однак кістки його, як і іншого чоловіка з к. 15 відзначаються значною масивністю.

2.3. Дослідження антропологічного матеріалу з розкопок ґрунтового могильника скіфського часу в ур. Барвінкова гора 2019 р., розкопки Д. Гречка.

У 2019 р. були продовжені дослідження поховань з ґрунтового некрополя V–IV ст. до н. е., розпочаті у 2018 р. Виявлено 18 поховань скіфського часу. Останки з трьох поховань збереглись у вигляді тліну і дослідженню не підлягають.

У **пох. 5** збереглися окремі фрагменти довгих кісток та фрагменти черепа з зубами, які належали припустимо чоловіку не старше 20–25, однак не молодше 16–18 років. У барабанній порожині присутні ознаки хронічного запалення.

Зуби, які збереглися у **пох. 6**, належали припустимо дитині 2–3 років.

Збереженість кісток у **пох. 7** дуже погана. Поверхня більшості фрагментів еродована посмертно. Кістки дуже грацильні, стан формування коронок та коренів зубів відповідає віку 5–6 років. На виростковому виростку нижньої щелепи виявлені зелена пляма — слід окису металу (сережки?). У барабанній порожині та соскоподібних виростках виявлені можливі ознаки гнійного запалення. На зубах присутні гіпоплазія емалі та цементу й зубний камінь.

Окремі фрагменти кісток черепа та посткраніального скелету з **пох. 8** належать дівчині 15–18 років. На кістках виявлені: кріброзні зміни шийки стегна, слабка покресленість діафізів довгих кісток ніг, незначна деструкція інсерцій; гіпоплазія емалі та цементу зубів утворилась у віці від 3 до 10 років. Свіжі геморагічні зміни в області кавернозного синуса, очевидно пов'язані з прямою причиною її смерті.

Скелет **пох. 9** збережений добре. Поховання належить жінці, старше 50–60 років. На скелеті виявлені значний остеопороз, анкілоз поперекових хребців, артрит колінних суглобів, внутрішній гіперостоз черепа, пов'язаний з порушеннями кровообігу. Більшість змін, припустимо є наслідком гормональних порушень. На тлі значних «вікових» змін відзначається лише частково облітеровані черепні шви та неприрослі до тіла роги під'язикової кістки. Зріст жінки складає 156,7 см за К. Пірсоном.

Пох. 10 помірної збереженості, Представлені майже всі відділи скелету. Більшість кісток — у фрагментах різного розміру. Скелет належить жінці 45–50 років. Сліди значної зношеності опорно-рухового апарату подібні на зміни в пох. 9 та 22.

Пох. 11 — збереглися дрібні фрагменти черепа, більшість з яких є лускоподібними уламками поверхневої пластинки кісток; досить великий фрагмент лобної кістки, лівої скроневої кістки (луска та піраміда), а також коронка першого верхнього моляру. Кістки черепа значно еродовані посмертно. Коронка моляру сформована не до кінця, її стан відповідає віку 2 роки ± 6 місяців.

Пох. 12 — збереглися дрібні фрагменти черепа, та кістки нижніх кінцівок. Скелет належить дитині 7–12 років. Пористе нашарування присутнє на довгих кістках (кровоиливи), на зубах виявлено зубний камінь.

Пох. 13 — збереглися дрібні фрагменти компакти діафізів кісток, припустимо, ніг. Кістки мають дуже крихку консистенцію, однак вдалося, встановити, що вони дуже грацильні. Поверхня, що збереглась у кількох місцях, не має ознак старіння; навпаки,

вона розшаровується по підлітковому типу. Таким чином, поховання могло належати дуже юній особі, можливо, жінці.

Пох. 14 — збереглися дрібні фрагменти черепа дитини, старшої за 3 але молодшої за 10–12 років.

Пох. 15 — збереглися декілька фрагментів черепа дуже поганої збереженості, кістки ніг, ліва ліктьова та декілька фрагментів ребер дитини 1,5–2,5 років. Зелена пляма окису бронзи або срібла розташована біля лівого вушка.

У **пох. 16** збереглися окремі дрібні фрагменти черепа, діафізів довгих кісток, молочні та постійні зуби дитини 3–5 років. Стертість молочних зубів дуже висока. На зубах виявлено гіпоплазію емалі та зубний камінь.

Пох. 17 — кістки у вигляді тліну визначенню не підлягають.

Фрагменти кісток дуже поганої збереженості **пох. 18** припустимо належать чоловіку (?) відносно молодого віку (до 30 років).

У **пох. 19** виявлено скелет помірної збереженості дитини до 2 років. На кістках дитини є сліди системного захворювання (цинга?). Частково загосні крововиливи на внутрішній поверхні тим'яних кісток свідчать про можливу широку закриту травму голови незадовго до смерті.

У **пох. 20** виявлено скелет дитини 2,5–3,5 років задовільної збереженості. На скелеті присутні ознаки дефіцитних захворювань (анемії та цинги), на черепі — сліди риніту та бактеріального менінгіту.

Пох. 21 — збереглися фрагменти черепа, та окремі фрагменти довгих кісток, та шийні і верхньо-грудні хребці дитини 5–6 років. Кістки дуже тонкі, та екстремально деформовані. На черепі виявлені сліди внутрішньочерепного тиску, на діафізах довгих кісток та лопаток — осифіковані крововиливи. На зубах присутні гіпоплазія емалі й цементу та зубний камінь.

Збереженість скелету **пох. 22** хороша, представлені у фрагментах майже всі відділи скелету чоловіка старше 50 років.

У могильній ямі **пох. 23** знайдено фрагменти діафізів плечової та стегнової кісток, а також нижньої щелепи, які зруйнувались при піднятті та чистці поховання. Збереглися лише коронки трьох лівих молярів та двох лівих різців. Стертість жувальної поверхні 1–3 молярів за схемою М. М. Герасимова і Д. Бротвелла свідчить про вік 25–35 років. Зубний камінь — 2 бали. Розміри зубів вказують радше на жіночу стать.

Пох. 24 — кістки у вигляді тліну визначенню не підлягають.

Пох. 25 — кістки у вигляді тліну визначенню не підлягають.

Підсумовуючи, у досліджених похованнях виявлено останки 18 індивідів, серед яких

10 дітей, 2 підлітки жіночої статі, дві літні жінки, 2 чоловіка, 2 молодих індивіда, визначення статі яких ускладнено. Попередні результати палеопатологічного аналізу показали випадки анемії й інфекцій у дітей, а також підвищену зношуваність кісткової тканини у дорослих, що може бути пов'язано з негативними умовами середовища. У дорослих також знайдено поодинокі випадки слідів інфекцій. Стан збереженості кісток досить поганий, що, вочевидь обумовлено агресивністю ґрунтів.

3. Дослідження поховань ранньомодерної доби і ХХ ст.

Попередні результати дослідження поховань та перепоховань некрополю Костелу Воздвиження Чесного Хреста ХVІ – кінця ХVІІІ ст. у м. Львів (розкопки РАС 2019 р.).

Під час рятівних розкопок РАС на Галицькій площі (фонтан «Кульбаба») у м. Львів була досліджена ділянка некрополю Костелу Воздвиження Чесного Хреста ХVІ – кінця ХVІІІ ст. У 12 похованнях та 3 скупченнях, було виявлено останки мінімум 35 індивідів. Збереженість кісток коливається від однієї кістки до повних скелетів. Більшість останків належала чоловікам у віці від 18 до 60 років (найбільше молодих до 40 років), удвічі менше було жінок та можливо жінок відносно молодого віку. Решта поховань та останків належало дітям переважно від 6 до 12 років. Серед дітей виявлено також немовля, дитина 2–4 років і двоє підлітків 12–16 років. Останки жителів Львова ХVІ–ХVІІІ ст. надалі будуть повністю досліджені та передані для перепоховання громаді.

Результати антропологічного дослідження дитячих поховань біля с. Іванівці, ур. Трояна, 2017 р. (Розкопки Ю. Башкатова, Т. Бітківської).

У ході планових археологічних робіт з дослідження поселення зарубинецької культури на ділянці саду поза поховальними пам'ятками було випадково відкрито чотири дитячих поховання. Одне з них (найстарша дитина) здійснено у гробовищі, три — в ямі (таблиця).

Поховання 1 належало передчасно народженій дитині 28–36 тижнів (7–8 внутрішньоутробний місяці). Дитина мала зменшений в порівнянні з довгими кінцівками череп. Кістки збереглися дуже добре. Представлений майже повний скелет.

Поховання 2 належало передчасно народженій дитині 28–32 тижнів (7–8 внутрішньоутробний місяці). Кістки збереглися дуже добре. Представлений повний скелет. Череп має сліди активних формоутворюючих процесів. На кістках посткраніального скелету, які дуже добре сформовані, відзначено сліди м'язового рельєфу.

Розміри кісток дітей з поховань біля с. Іванівці, мм (кістки симетричні)

Показник	Поховання, №			
	1	2	3	4
Вік	28–36 г. т. *	28–32 г. т.	4–36 г. т.	2–3 pp.
Стать	—	—	—	—
Череп				
довжина нижньої щелепи	—	41	—	—
висота симфізу	—	10	—	—
Pars basillaris				
довжина	13	13	15	—
довжина мінімальна	11	10	12	—
ширина	11	10	13	—
Pars petrosa				
довжина	30	27	34	—
Pars lateralis				
довжина	12	16	—	—
Лопатка				
ширина	23	22	27	—
висота	27	26	31	—
Ключиця				
довжина діафізу	35	34–33	41	72
Плечова				
довжина діафізу	55	52	61	141
ширина прокс. метафізу	10	10	11	25
ширина дист. метафізу	14	13	14	29
окружність діафізу	—	15	—	34
Ліктьова				
довжина діафізу	50	49	55	111
ширина дист. метафізу	—	5	—	—
Променева				
довжина діафізу	43	42	47	97
ширина дист. метафізу	—	12	—	41
Клубова				
висота	27	24	26	—
ширина	25	25	27	—
Сіднична				
довжина	14	13	16	—
Стегнова				
довжина діафізу	60	58	68	185
ширина прокс. метафізу	13	13	14	41
ширина прокс. метафізу 1	—	—	—	22
ширина дист. метафізу	16	15	16	44
ширина дист. епіфізу	—	—	—	38
Гомілкорова велика				
довжина діафізу	54	50	59	152
ширина прокс. метафізу	—	13	—	—
ширина прокс. епіфізу	—	—	—	26
ширина дист. метафізу	—	9	—	—
окружність діафізу	—	17	—	—
Гомілкорова мала				
довжина діафізу	51	48	—	—

* тижні внутрішньоутробного розвитку.

Поховання 3 належало новонародженій дитині 36–38 тижнів (8–9 внутрішньоутробний місяці). Кістки збереглися відмінно. Представлений майже повний скелет. Дитина мала дуже вузькі ключиці.

Поховання 4 (в гробовищі) належало дитині 2–3 років. Спостережено ретардацію росту більшості довгих кісток, за виключенням ключиці. На великій гомілковій кістці присутні мінімальні сліди геморагії, розпарування кісткової тканини знайдено в дистальних кінцях діафізів стегна та кісток передпліччя. Припустимо, дитина померла від певного метаболічного захворювання, пов'язаного з недоїданням, або від гострої інфекції внаслідок ослаблення організму дефіцитним захворюванням.

На думку авторів розкопок, поховання могли бути здійснені поза кладовищем не пізніше середини ХХ ст. Судячи зі стану скелету старшої дитини, — в один з періодів голоду, які були досить частими на території України. Решта поховань належали мертвонародженим або завчасно народженим дітям. Їх компактне місцезнаходження підтверджує відомі з писемних джерел факти поховання нехрещених дітей поза церковними кладовищами. Не виключено, що вони були здійснені одною особою, можливо бабою. Традиція ховати мертвонароджених або померлих немовлят без відспівування та поза поховальними комплексами існувала в Україні ще у ХVІІ ст. (Сердюк 2018).

О. Козак

ДОСЛІДЖЕННЯ АНТРОПОЛОГІЧНОГО МАТЕРІАЛУ З КУРГАНІВ БІЛЯ с. КАЇРИ (ХЕРСОНСЬКА обл.)

Херсонська археологічна експедиція біля с. Каїри Херсонської обл. у 2018 р. (начальник О. В. Симоненко) дослідила 4 кургани, у яких знайдено рештки 19 індивідів. Стан збереження кісткових решток різний та коливається від відмінного до дуже поганого в залежності від глибини залягання скелету, типу ґрунту, епохи та, вочевидь, поховального обряду.

Доба енеоліту.

У кургані 1 доби енеоліту виявлено поховання чоловіка 40–50 років. Кістки відносно масивні, зріст за формулами К. Пірсона низький — 159,8 см. Розвиток м'язового рельєфу та зміни суглобів визначають областями найбільшого навантаження на правий лікоть та ліву кисть, а також ноги. З патологічних змін відзначені сліди хронічних запалень навколоносових пазух та проблеми з кровообігом у черепних синусах. На зубах виявлено зубний камінь, гіперцементоз, пародонтоз та пародонтит. Стертість передніх зубів значна. Декілька зубів втрачено прижиттєво. Поховання опубліковане (Козак, Потехіна 2020).

Доба бронзи: ямна культура.

Чотири поховання *ямної культури* виявлено у кургані 3. Два з них належать жінкам, одне парне. Поховання 2 кургану 3 належало жінці 40–50 років, к. 3, п. 4 — жінці 25–30 років можливо з хлопчиком не старше

2 тижнів, к. 3, п. 5 — жінці 30–40 років. Зріст жінок, визначений за формулами К. Пірсона, коливався між 157,4 та 161,1 см. Скелети всіх трьох жінок масивні, мають ознаки значних фізичних навантажень в першу чергу на верхній пояс кінцівок. Травми, виявлені на черепі (загоєний перелом носа у жінки к. 3, п. 2), у хребті (к. 3, п. 2), тріщина у лівому ліктьовому суглобі (к. 3, п. 2), симетричний перелом ліктьових кісток (к. 3, п. 5). У двох жінок ознаки на кістках скелету можна пов'язати з лучництвом. У двох (к. 3, п. 4 і к. 3, п. 5) на тазі та хребті спостерігаються ознаки швидкого набору ваги, припустимо, під час вагітності.

У трьох виявлені ознаки запальних процесів в області середнього вуха, у двох — у навколоносових синусах (к. 3, п. 2; к. 3, п. 5), менінгіальної реакції (к. 3, п. 4; к. 3, п. 5). У двох молодших жінок сліди запалення мозкових оболонок виявлені разом з ознаками запалення плеври (к. 3, п. 4) та можливого абсцесу в області таза, що вказує на можливу системну інфекцію (туберкульоз?). Серед патологій зубо-щелепної системи відзначено зубний камінь, пародонтопатії, періапікальні процеси (у всіх), прижиттєва втрата зубів (к. 3, п. 2) і міжзубні борозни (к. 3, п. 2 і к. 3, п. 5). Гіпоплазія емалі утворилась у віці 4–5 років (к. 3, п. 2; к. 3, п. 4 і к. 3, п. 5) а також 6, 12 років (к. 3, п. 4). У жінок зафіксо-